

Afaq RAMAZANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: afagramazanova@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.81>



ƏTA TƏRZİBAŞI VƏ “ARZU-QƏMBƏR” DASTANI

Açar sözlər: Əta Tərzibaşı, dastan, İraq-türkman folkloru, “Arzu-Qəmbər”, janr, mani

SUMMARY

Ata Tarzibashi and the epic “Arzu-Gambar”

Ata Tarzibashi has a special place in the collection, research and publication of Iraq-Turkmen folklore. The collection and publication of Turkmen folk examples, the epic “Arzu-Gambar”, proverbs and sayings, folk songs, etc. are directly related with the name of Ata Tarzibashi. His books such as three-volume “Khoirats and manis of Kirkuk”, “Songs and melodies”, “Kirkuk old words” and others are distinguished by the richness of the collection materials. In the three-volume collection more than 2,000 songs with and without “jinas” clearly shows the scale of the done work. In addition to collection materials Ata Tarzibashi’s books contain his theoretical views on various genres of Kirkuk folklore, which allows us to evaluate him as a folklorist-scientist. Ata Tarzibashi is considered the first collector and publisher of the Kirkuk version of the epic “Arzu-Gambar” in the first volume of three volumes. The version collected by him was published for the first time in Baghdad in 1964 and later appeared many times in Turkey and Baku.

Key words: Ata Tarzibashi, epic, Iraq-Turkmen folklore, “Arzu-Gambar”, genre, song

РЕЗЮМЕ

Ата Тарзибаши и дастан «Арзу-Камбар»

Ата Тарзибаши занимает уникальное место в собирании, исследовании и публикации Иракско-туркменского фольклора. Фиксация и издание туркменских хорят и мани (четверостиший), дастана «Арзу-Камбар», пословиц и поговорок, народных песен и др. напрямую связано с именем Ата Тарзибаши. Его трехтомник «Хойраты и мани Киркука», «Народные песни Киркука», «Киркукские пословицы» и др. отличаются богатством фиксированного и собранного материала. Трехтомный сборник, насчитывающий более 2000 хорятов (четверостиший), наглядно показывает масштаб проделанной им работы. Помимо коллекционных материалов, в книгах Ата Тарзибаши, в особенности в первом томе трехтомника содержатся его теоретические взгляды на различные жанры Киркукского фольклора, что позволяет оценить его и как учёного-фольклориста. Ата Тарзибаши считается первым собирателем и издателем киркукской версии эпоса «Арзу-Гамбар». Собранная им версия была впервые опубликована в Багдаде в 1964 году, а затем неоднократно издавалась в Турции и Баку.

Ключевые слова: Ата Тарзибаши, эпос, иракско-туркменский фольклор, «Арзу-Гамбар», жанр, мани.

Giriş. İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatının epik örnəkləri içərisində ən geniş yayılmış dastan “Arzu-Qəmbər” hesab edilir. İndiyədək bu dastanın “Türkmeneli”ndə bir neçə variantı qeydə alınmışdır. Variantlar toplandığı ərazilərə görə adlandırılmışdır.

“Arzu-Qəmbər” dastanının İraq-Türkman variantının ilk toplayıcısı və nəşiri Əta Tərzibaşı olmuşdur. Əta Tərzibaşı onu Kadriye isimli bir kərküklü qadından toplamış, dəfələrlə bütün söyləmə incəliklərini saxlayaraq İraqda, İranda və Türkiyədə çap etdimişdir. Bu variant *Kərkük variantı* adlanır.

“Arzu-Qəmbər”in *Tuzhurmati variantı* Əbdüllətif Bəndəroğlu tərəfindən Tuzhurmatıdan olan Heybət xanım adlı bir qadından toplanmışdır. Toplayıcının verdiyi məlumata görə, Heybət xanım onun böyük əmisinin yoldaşı imiş və o, bu dastanı 50-ci illərdə toplamış, 1993-cü ildə Bağdadda çap etdirmişdir. Bu variant 1999-cu ildə Ə.Bəndəroğlu və prof.Q.Paşayev tərəfindən Bakıda nəşr edilmişdir.

Tədqiqatçı İbrahim Daquqi bu dastanın *Daquq variantının* olduğunu da qeyd edir, amma bu variantın Əta Tərzibaşının topladığı Kərkük variantına nisbətən daha zəif olduğunu da bildirir. Cengiz Ketene Daquq nahiyəsindən İmam Zeynalabdin köyündən 1937 təvəllüd Semih Bayatlıdan “Arzu-Qəmbər”in Daquq variantını toplamış və 1990-cı ildə Ankarada “Kerkük halk edebiyatından seçmələr” kitabında dərc etdirmişdir (Ketene, 1990: s.1).

Prof. Necdet Yaşar Bayatlı 2016-cı ildə “Arzu-Qəmbər”in *Türkmeneli`ndəki yeni bir variantı* barədə məlumat verir və bu variantın təhlilinə böyük-həcmli məqalə həsr edir (Bayatlı, 2016, s.336-365). Bu variant barəsində isə N.Bayatlı bunları yazır: “Bağdat-İraq El Yazmaları Kütüphanesin`nde bulunan metin, araştırmacı Muhsin Hasan Ali tarafından tespit edilmiş və arap alfabesi ile bir kitapçık şeklinde yayımlanmıştır... Kitap, Türkmen şehri Tuzhurmati şehrinden Molla Muhammed adlı bir türkmen tarafından yazıya geçirilmiştir. Yazar kitaba “Kıssat Arzi Kanber Koca Karı” adı vermiştir” (Bayatlı, 2016: s. 340). Çox sevindirici haldır ki, bu yeni təsbit edilən mətn də müəllif tərəfindən məqaləyə əlavə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Necdet Yaşar Bayatlı Türkmeneli`ndə “Arzu-Qəmbər” dastanı barəsində ardıcıl tədqiqat aparən müəlliflərdəndir. Onun bu dastanın İraqda yayılmış variantlarının araşdırılmasına həsr olunmuş çoxsaylı məqalələri və kitabı mövcuddur (Bayatlı, 2017).

Onu da qeyd edək ki, bu dastanın İraq türkmanları arasında yayılan variantlarına həsr olunmuş kifayət qədər tədqiqat mövcuddur və onlardan biri xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Kərkük Universiteti məzunu Sara Qərib (Sarah Ghareeb) 2020-ci ildə Türkiyənin Atatürk Universitetində (Ərzurum) “Arzu ile Kamber hikayesinin Kerkük varyantları” adlı yüksək lisans tezi yazmışdır (Ghareeb, 2020). Burada müəllif sadəcə iki sözlü (Əta Tərzibaşı və Əbdüllətif Bəndəroğlu variantlarını) və bir yazılı (Şəmsəttin Türkmənoğlu) variantı tədqiqat obyektı olaraq seçmişdir.

Əta Tərzibaşı və “Arzu-Qəmbər” dastanı. Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” dastanının araşdırılması sahəsindəki fəaliyyətini iki istiqamətdə tədqiq etmək mümkündür:

- Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının toplayıcısı və ilk nəşiri kimi.
- Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının tədqiqatçısı kimi.

Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının toplayıcısı və ilk nəşiri kimi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Arzu-Qəmbər” dastanının ilk toplayıcısı və nəşiri Əta Tərzibaşı olmuşdur. Bu nəşrlər barəsində ən düzgün məlumat da müəl-

lifin özünün yazdığı ön sözdə əksini tapır: ““Arzu ile Kanber” hikayesinin Kerkük varyantı, **1964 yılı başlarında ilk defa** olarak tarafımızdan yayımlandığı zaman halk arasında olduğu kadar, ilmi çevrelerde de ilgi ile karşılanmışdır. Bütün nüshaları piyasada kısa bir zamanda tükenmiş olan kitabın **ikinci kez** basılışı, **1967 yılında** Tahran`da ofset baskı ile yapılmış, böylece, eserin, Güney Azərbaycan`da yayılması mümkün olmuştur. Ayrıca bu yıl içerisinde (1971) Bakülü dostumuz Dr.Gazanfer Paşayev`in yardımıyla kiril (rus) harfleriyle basılmakta olduğunu da anlamışızdır” (Terzibaşı, 1971: s.5).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əta Tərzibaşının “Bakülü dostu” prof. Qəzənfər Paşayev **1971-ci ildə** Kərkük variantını “Arzu-Qəmbər (Kərkük xalq dastanı)” adı ilə Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında çap etdirir (Arzu, 1971: 31 s.) və 1987-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında işıq üzü görən “Kərkük folkloru antologiyası”na salır (Kərkük, 1987: s.163-174) . 1971-ci il nəşrinə “Bir ömürdən səhi-fələr” adlı ön söz yazan prof. Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşını Azərbaycan oxucusuna tanıdır və dastanın “yerli şivədə yazıldığından Kərkük dialekti üzərində tədqiqat işində əvəzsiz bir mənbəyə çevrildiyini” (Paşayev, 1971:, s.6) qeyd edir. Bu ön sözün bir əhəmiyyəti də ondadır ki, prof. Q.Paşayev qeyd edir ki, “oxucu bir tərəfdən əsərdə baş verən hadisələrin qismən Azərbaycanla əlaqədar olduğunu görür:

Arzım əndi bulağa,

Səsi gəldi qulağa.

Arziyə peşkəş olsun

Şirvan, Təbriz, Marağa” (Paşayev, 1971: s.6)

Ümumiyyətlə, prof. Qəzənfər Paşayevin Əta Tərzibaşıya olan çox isti və qədrbilən münasibəti onun bütün elmi yaradıcılığı boyu izlənilir. İstər yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabda, istərsə də Qəzənfər Paşayevin Bakıda dəfələrlə çap etdirdiyi İraq-türkman folkloru antologiyalarında, saysız məqalələrində onun elmi-bədii yaradıcılığına sıx müraciət nəhayətdə “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” kimi sanballı bir monoqrafiya ilə nəticələnir. Təbii ki, professor bu kitabda Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” dastanı ilə bağlı fəaliyyətinə ayrıca bir fəsil həsr edir. Kitabın bu bölməsində dastanın təhlili, Azərbaycan variantı ilə müqayisəsi aparılır, Azərbaycanda bayatı üstündə söylənən digər məhəbbət dastanlarına toxunulur, prof. M.Təhmasibin Kərkük folkloruna həsr olunmuş “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında” məqaləsi xatırlanır (Paşayev, 2016: s.157).

Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının tədqiqatçısı kimi. Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” haqqında elmi-nəzəri fikirləri əsasən onun bu dastanın nəşrlərinə yazdığı ön sözlərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan 1971-ci il İstanbul nəşrinə nəzər yetirmək maraqlı olardı. Qeyd edək ki, 1971-ci ildə “Fatih” mətbəəsində çap olunmuş dastana Əta Tərzibaşı 1964-cü il İraq nəşrinə yazdığı ön sözü də əlavə edir və bununla yanaşı “Üçüncü basılış üçün önsöz” başlığı ilə yeni bir yazı da əlavə edir. “Birinci basılış üçün önsöz”dən məlum olur ki, Əta Tərzibaşı bu dastanın yazılı ədəbiyyatdan şifahi ədəbiyyata keçərək folklorlaşdığını düşünür: bu ön söz məhz bu cümlə ilə başlayır: “Aslında yazılı milli destanlardan olup, sonradan halk ağzına keçmiş olduğuna inandığımız “Arzu ile Kanber” hikayesi,

İrak türkləri arasında en çox məşhur olan türkülü hikayelerden biridir” (Terzibaşı, 1971: s.3).

Əta Tərzibaşının dastanın tədqiqatına həsr etdiyi hissə “Hikayenin dəyərləndirilməsi” adlanır və fərqli hissələrə bölünür. Bu hissələrdən də belə məlum olur ki, Tərzibaşı dastanın tədqiqinə ciddi yanaşaraq onu hərtərəfli öyrənməyə çalışır. Hissələr “Məhiyyəti və incelenməsi”, “Tarihi”, “Tarihle ilgisi”, “Yaşayışımızla ilgisi”, “Özeti”, “Anadolu varyantı”, “Mükayesə” adlanır və hər bir hissədə həmin dövr üçün yeni olan fikir və mülahizələr irəli sürülür. Müəllif Anadolu variantına dair “Türk Ansiklopedisi”ndə olan məlumata toxunur və haqlı olaraq qeyd edir ki, “İran və Rusya Türkləri arasında bu kitaptan başqa, basılmış hərhangi bir “Arzu-Kanber” hikayesinə təsadüf edilməmişdir”. Doğrudan da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İranda da və Quzey Azərbaycanda da “Arzu-Qəmbər”in ilk nəşri məhz Əta Tərzibaşı variantıdır. Bu günün prizmasından baxanda isə deyə bilərik ki, həmin dövrdə belə (XX əsrin 70-ci illəri) Azərbaycanda bu dastanın variantları xalq arasında mövcud idi. Hətta Sovetlər Birliyində yaşayan digər türk xalqlarında da – noğaylarda, türkmənlərdə, Kırım türklərində, özbəklərdə, qaqauzlarda, habelə karaimlərdə və b. bu dastan var idi. Amma burada Əta Tərzibaşı təbii ki, nəşr olunmuş dastandan danışır.

Bunlardan əlavə, Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanına “Kərkük xoryat və maniləri” üçcildliyinin birinci cildində də toxunur. Bu əsərin təhlilini Azərbaycan oxucusuna çatdıran prof. Q.Paşayevin göstərdiyi kimi, “əsərin 1955-ci ildə Bağdadda çap edilən birinci cildi tamamilə tədqiqatdır” (Paşayev, 2016: s.50). Bu üçcildliyin birinci cildi sonradan Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdıraraq İstanbulda “Ötügen” nəşriyyatında təkrar-təkrar çap edən Əta Tərzibaşı 1975-ci ildə üçüncü nəşrə yazdığı ön sözdə göstərir ki, “bu kitabın birinci cildi, ilk kez 1955 yılında Bağdat`da, ikinci cildi 1956 da Kerkük`te, üçüncü cildi de 1957 de yine Kerkük`te hep eski harflerle basılmıştır. Birinci cildin ikinci basılışı 1970 yılında Bağdat`ta yeni harflerle yapılmıştır” (Terzibaşı, 1975: s. 2). Bu əsərdə Əta Tərzibaşı, təbii ki, “Arzu-Qəmbər”ə də yer ayırır. Bu kitabın “Hoyrat ve manilerin konusu ve kaynağı” adlı yeddinci bölümü iki hissəyə ayrılır – I.Dağınık konular, II. Özel konular. İkinci hissə (Özel konular) - başlıqları ilə dörd yerə ayrılıb ki, *Leyle, Sazlamağ, Tapmaca, Manili hikaye* sonuncusu - *Manili hikaye* “Arzu-Qəmbər” dastanına həsr olunmuşdur. Müəllif yazır: “Bir kısım maniler, süslemekte oldukları bazı halk hikayelerini canlı bir şekilde tasvir etmekle ve hikayenin temel unsurunu teşkil etmektedir. Netekim bilinen “Arzu ile Kanber” hikayesi, Kerkük`te halk özel bir matal (masal) halinde destani motiflerle süslü ve yerli manilerle dolu olarak “Arzu Kamber” adıyla anlatılmaktadır. Bizim dolaylardaki biçimi, ilk defa olarak bir Kerküklü hanımın ağzından derliyerek, 1964 yılında Bağdat`ta eski harflerle yayımlamışızdır (Bunun ikinci bir tıpkı basımı 1967 yılında Tahran`da ofset baskı ile yapılmıştır). Burada, hikayede geçen otuz kadar maniden sadece beş tanesini yazmakla yetiniyoruz.

Aldı Arzı:

Tuluğımı doldurdım
Dolu diyin kaldırdım

Dinim imanım Kamber
Bilezigim saldırdım.

Aldı Kamber:

He gülşeni, gülşeni
Güller yere döşeni
Bilezigiv üstünde
Ne varıydı nişanı

Aldı Arzı:

He gülşeni, gülşeni
Güller yere döşeni
Bilezigim üstünde
Arzı Kamber nişanı

Aldı Kamber:

Bu sular ulug ulug
Kızlar doldırı tulug
Bilezigiv tapanı
Ne verirsən muştulug

Aldı Arzı:

Bu sular ulug ulug
Kızlar doldırı tulug
Bilezigim tapanı
Şirin canım muştulug

Bu çeşit manilere başka bir halk hikayesinde de təsadüf etmişizdir. Şimdilik bu kadarla yetinməği uyğun gördük” (Tərşibaşı, 1975: s. 92-93). Təəssüf ki, Əta Tərşibaşı burada mani üzərində qurulan digər dastanın adını çəkmir.

Əta Tərşibaşının bu kitabdakı “Arzu-Qənbər” dastanına dair yazdıqlarına prof. M.Təhmasib yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində öz münasibətini bildirir. 1969-cu ildə “Azərbaycan” jurnalında (təkrar nəşr M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 449-461) “Kərkük bayatıları” kitabına resenziya kimi çap olunmuş bu məqalədə prof. M.Təhmasib “Məlumdur ki, “Kərkük bayatıları” kitabı A.Tərşibaşının “Kərkük xoyrat və maniləri” kitabı əsasında tərtib edilmişdir. Buna görə də vaxtı ilə yalnız bəzi mütəxəssislərə məlum olan bu kitab haqqında da söhbət açmamaq mümkün deyildir” (Təhmasib, 2010: s.457) deyərək, “Arzu-Qənbər” dastanı haqqında öz fikirlərini bu şəkildə təqdim edir: “A.Tərşibaşı bəzən manilərin müəyyən bir xalq dastanı ilə əlaqədar olduğunu deyir və Arzu ilə Qənbər arasındakı bayatılaşmanı misal gətirərək belə bir hökm verir: “Bu hekayədə keçən (yəni işlənən) manilər Kərkükə xas manilərdir”. Lakin cənab Tərşibaşının bu fikri ilə mübahisə etmək olar. Görünür ki, o, bu sətirləri yazdığı zaman azəri bayatıları və “Arzu-Qənbər”in Azərbaycan variantı ilə lazımı qədər tanış deyilmiş.

“Arzu-Qənbər” türk xalqları arasında geniş yayılmış qədim dastanlardan biridir. Bu dastan bizdə də vardır. O, bayatılar üzərində qurulmuşdur. Bu formada bizdə başqa dastanlar da vardır. Beləliklə, biz bu formada da Kərküklə şərikik, cildə “Arzu-Qənbər”dən verilmiş epizoddakı bayatı-manilər isə deyəsən, bizə da-

ha yaxın, hətta daha doğma nümunələrdir. Əgər belə olmasaydı, cənab Tərzibaşı hər nümunədə işlənən türk sözlərinə xüsusi izahat verməli olmazdı” (Təhmasib, 2010: s. 459).

Nəticə. Beləliklə, “Arzu-Qəmbər” dastanının toplanması, nəşri və tədqiqində xüsusi iz buraxmış Əta Tərzibaşı “Azəri-türk camiası içerisinde doğduğuna inandığımız bu destani hikaye”de “Azəri-Türkmen motifleri fazlaca yer alıyor” və ya “bu hikaye, olayın geçtiği çevreyi, Şirvan, Tebriz, Marağayı daha doğrusu Azəri-Türkmen bölgelerini coğrafi bir şekilde olmasa dahi telmih ve işaretle belirtmektedir” deməklə, onun ortağ türk keçmişinin məhsulu olduğunu göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Arzu Qəmbər (1971). Kərkük xalq dastanı. Bakı: Gənclik, 31s.

Bayatlı, N.Y. (2016). Arzu Kanber hikayesinin İrak türkmenleri arasında tespit edilən yeni bir varyantının incelenmesi // *Journal of the College of languages*, №34, s. 336-365

Bayatlı, N.Y. (2017). İrak türkmenleri arasında Arzu Kanber kıkayesi üzerine incelemeler. Bağdat: Türkmen Kardeşlik Ocağı, 128 s.

Benderoğlu, A. (1993). İrak-Türkmen folklorundan örnekler. Bağdat: İrak kültür Tanıtım Bakanlığı Türkmen Kültür Müdürlüğü yayınları.

Kərkük folkloru antologiyası (1987) / toplayanı, tərtib edəi, işləyəni və ön sözün müəllifi Qəzənfər Paşayev. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, s. 163-174

Ketene, C. Paşayev, Q. (1971). Bir ömürdən səhifələr // *Arzu Qəmbər* .Kərkük xalq dastanı. Bakı: Gənclik, s. 5-9

Ghareeb, S. (2020) “Arzu ile Kamber hikayesinin Kerkük varyantları. Lüksek Lisans tezi. T.C.Araturk Universitesi, 190 s.

Paşayev, Q. (2016). Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı: Təhsil, 264 s.

Terzibaşı, A. (1971). Arzu-Kamber matalı. Kerkük varyantı. İstanbul, Fatih, 48 s.

Terzibaşı, A. (1975). Kerkük hoyratları və manileri. İstanbul: Ötüken,

Təhmasib, M. (2010). Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında // M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, s. 449-461

Təhmasib, M. (1969). Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında // *Azərbaycan jurnalı*, №2, s.199-203

